

XIX. ASIR BATILI SEYYAH VE DİPLOMATLARIN GÖZÜYLE DİYARBAKIR'DA TİCARET, İMALAT VE İHRACAT

TRADE, MANUFACTURING AND EXPORT IN DIYARBAKIR ACCORDING TO THE
OBSERVATIONS OF 19TH CENTURY WESTERN TRAVELERS AND DIPLOMATS

Ahmet SELÇUKOĞLU*

Öz

XIX. asırda Diyarbakır, diğer bütün Mezopotamya kentleri gibi çok sayıda yabancı seyyah ve devlet adamını ağırlamıştır. Osmanlı'nın doğu sınır hattında kritik bir eyalet merkezi olması, kendine özgü bir mimari ve yerleşim düzenine sahip bulunması, çok çeşitli dini ve etnik nüfusu barındırması, doğuya açılan yolların ana duraklarından birini teşkil etmesi gibi etkenler bu asırda birçok Batılı kâşif ve gezginin dikkatini Diyarbakır'a yönlendirmesine sebep olmuştur. Şehri külli bir tahlile tabi tutan seyyahlar diğer birçok detayla birlikte kentin bu yüzyıldaki ticari, sınai ve zirai potansiyeli, ekonomik işgücü, üretim ve ihracat dinamiği gibi hususlarda da bilgiler sunmuşlardır. Bu makale, 19. yüzyılda şehri ziyaret eden Batılı seyyahların ve yolu Diyarbakır'dan geçen yabancı diplomatların seyahat notlarında yer alan imalat, ticaret ve ihracata dair bilgileri bir araya getirerek Diyarbakır'ın söz konusu asırdaki ekonomik faaliyetleri hakkında genel bir çerçeve oluşturmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelime: Diyarbakır, A. Dupré, J. S. Buckingham, H. Southgate, V. Cuinet.

Abstract

In the 19th century, Diyarbakır, like all other Mesopotamian cities, hosted many foreign travelers and statesmen. Factors such as being a critical provincial center on the eastern border line of the Ottoman Empire, having a unique architecture and settlement pattern, hosting a wide variety of religious and ethnic population and being one of the main routes of the roads leading to the east caused many Western explorers and travelers to direct their attention to Diyarbakır in this century. The travelers, who subjected the city to a multifaceted analysis, provided information on the city's commercial, industrial and agricultural potential, economic labor force, production and export dynamics in this century, among many other details. This article aims to create a general framework about the economic activities of Diyarbakır in the mentioned century by bringing together information on manufacturing, trade and exports in the travel notes of foreign diplomats passing through Diyarbakır, as well as Western travelers who visited the city in the 19th century.

Keywords: Diyarbakır, A. Dupré, J. S. Buckingham, H. Southgate, V. Cuinet.

GİRİŞ

Diyarbakır (eski adıyla Amid/Amida), antik çağlardan itibaren politik ve askeri ehemmiyeti yanında tarihi İpek Yolu'nun Mezopotamya durağındaki önemli şehirlerinden biri olarak temayüz etmiştir. Geç Antik Çağ'da Roma-Part ve Bizans-Sasani mücadelesinin kalbinde yer alan bu şehir (Ammianus Marcellinus, 2020, ss. 208-227), bölgedeki tüm politik kargaşaya rağmen ticari ve iktisadi değerini muhafaza etmeyi başarmıştır. Başlangıçta yüksek surlar içinde klasik bir Roma istihkâm şehri formunda inşa edilmiş olan Amida, İslam egemenliğinin başlamasıyla birlikte yavaş yavaş sivil bir kimliğe bürünmüş; Mezopotamya bölgesinin İslam coğrafyasına dâhil olması ve Roma-İran devletleri arasında yüzyıllar önce çizilmiş doğu sınır hattının ortadan kalkmasıyla birlikte ticari şehir kimliğiyle daha çok ön plana çıkmıştır. X. asırdan itibaren şehre uğrayan Müslüman gezginler, her ne kadar görkemli yapılarına daha çok odaklansalar da kentin ticaret güzergâhı üzerinde önemli bir durak olmasından ve bu bağlamda canlı ekonomisinden de bahsetmektedirler (Amid şehri üzerinden geçen yollar hakkında İbn Hurdazbih, 2008, ss. 83-84).

İnşa edildiği taş malzemenin genellikle siyah bazalt renkte olması nedeniyle geç dönemlere kadar “Kara Amid” adıyla anılan şehir, (Badger, 1852, s. 38; Buckingham, 1827, s. 217; Chesneau, 2012, s. 58; L.-C. Chesney, 1850, s. 14; Cuinet, 1891, s. 452; Fletcher, 1850, s. 76; Fraser, 1842, s. 197; Geary, 1878, s. 207; Heude, 1819, ss. 232-233; Moltke, 1960, s. 183; Niebuhr, 1778, s. 400; Parry, 1895, s. 38) dünyanın dört yönüne açılan herhangi bir kapısından içeriye girildiği andan itibaren gezginlerde “modern zamana intikal etmiş yaşlı bir Roma kenti” izlenimi oluşturmuştur. X. asırda şehre uğrayan Müslüman seyyahlara nazaran burası Bizans saldırılarına karşı İslam topraklarının kritik bir savunma duvarı ve askeri karakol şehridir (İbn Havkal, 2010, s. 186; Mukaddesi, 2015, s. 148). Amid'i Dicle'nin kıyısında inkişaf etmiş “orta büyüklükte” bir yerleşim olarak tanımlayan İlhanlı devlet adamı Hamdullah Müstevfi (1919, s. 102), şehrin gelirlerinin XIV. yüzyıl itibarıyla yalnızca 30 bin dinar olduğunu belirtmektedir. Müellifin, aynı dönemde Musul'un gelirlerini 328 bin dinar; Hasankeyf 82 bin dinar; Mardin'i bile 236 bin dinar olarak göstermesi (1919, ss. 103-105), Amid'in Moğol istilası sonrası düştüğü mali durumu göstermesi açısından manidardır. Bu veriler, Moğol saldırılarının Amid'de demografik ve iktisadi küçülmeye sebep olduğuna işaret etmektedir. Nitekim Moğolların yaptıkları akınlar sebebiyle fiyatların arttığı, köylülerin tarlalarını terk ederek farklı istikametlere göç ettikleri, hatta bu sebeple 1317'de Amid merkezli bir isyan çıktığı bilinmektedir (Göyünç, 1994, s. 466).

XVI. asrın ilk çeyreğinde gerçekleşen Osmanlı hâkimiyetiyle birlikte Moğol istila döneminden beri süregelen ekonomik durgunluğun yerini istikrarlı bir dinamizme terk ettiği gözlemlenir. Şehrin bu asırdan itibaren maruz kaldığı çok yönlü mimari dönüşümde han, kervansaray ve çarşıların önemli yer tutması bu durumun açık göstergelerindedir. Nitekim bu süreçte inşa edilen Deliller Hanı, Hasan Paşa Hanı ve Çifte Han gibi yapılar geç dönemlere kadar şehrin ekonomisini yönlendiren önemli merkezler olmuştur. Keza aynı asırda kent ekonomisinde bağıcılığın önemli bir yer tuttuğu, 1540 senesinde yıllık geliri 270 bin akçeye baliğ olan bir şarap imalathanesi bulunmasından anlaşılmaktadır (Göyünç, 1994, s. 467). Kaynaklarda sunulan bilgiler üzerinden XVI. yüzyılda Diyarbakır'ın, darphane, macunhane, şemihane (mumhane), kirişhane ve tabakhane gibi imalat merkezlerine sahip olduğu, ayrıca zengin pamuk üretimine binaen kırmızı kök boya ile boyanmış Diyarbakır ipliğinin Avrupa pazarlarında önemli ölçüde rağbet gördüğü anlaşılmaktadır (Yılmazçelik, 1995, ss. 311-312).

Diyarbakır'ın XVII. asırdaki ekonomik manzarası hakkındaki ilk bilgiler, 1613 yılında şehre uğrayan ve iki hafta burada ikamet eden Ermeni seyyah Polonyalı Simeon tarafından verilir. Şehri, "Ermenilerin Atina'sı" şeklinde tanımlayan ve daha çok Hristiyan mimari ve Ermeni nüfus odaklı tasvir eden bu gezgin, bunun dışında Diyarbakır'daki çarşılarından, evlerden ve meslek erbabından, meyve ve yemeklerinden söz etmektedir. Onun izlenimlerine göre, asrın sonlarına değin şehrin canlı ekonomisi tamamen Ermeni nüfusun kontrolü altındadır (Polonyalı Simeon, 1964, ss. 98-101; Göyünç, 1994, ss. 467-468). Aynı yüzyılda kenti gözlemleyen bir diğer Batılı gezgin J. B. Tavernier (ö. 1689), Diyarbakır'da imal edilen ve hem renkleri hem de dokusu bakımından Levant'ta üretilenlerden daha üstün kaliteli marokenlere (keçi derisi) dikkat kesilmiştir. Aynı şekilde Le Gouz da deri imalatını övmek dışında başka ülkelerden getirilen kurt ve tilki gibi hayvan kürkleri ticaretinin canlı ve ucuz olduğundan söz etmiştir (Gouz, 1657, s. 342; Tavernier, 2010, s. 287).

Osmanlı hâkimiyeti döneminde Diyarbakır eyaleti, tarihi mekânları yanında iktisadi dinamikleri açısından da seyyahların dikkatini çekmiştir. 1655 senesinde şehirde bulunan Evliya Çelebi (2010, s. 66), demir işlemeciliğinin gelişkin olduğundan ve bu çerçevede kılıç, gaddare, hançer ve bıçak gibi ürünlerin imalatında uzman bir esnaf örgütünün olduğunu yazmıştır. Ayrıca kuyumculuk sektörünün, keçi derisi (sahtiyan) imalatı ve ticaretinin, pabuç, çizme ve mest gibi zanaatların bol ve yaygın olduğunu belirtmek suretiyle önceki gezginlerin gözlemlerini teyit etmiştir. 1766 ilkbaharında şehri gezen C. Niebuhr (ö. 1815) ise şehrin mimari ihtişamının büyüünden kurtulduktan sonra iktisadi dinamikleri hakkında gözlemlerini

dile getirir. Bu çerçevede zengin su kaynaklarıyla beslenen işlenebilir tarımsal arazileri, meyve bahçeleri ve üzüm bağlarından söz eder (Niebuhr, 1778, s. 402).

1. XIX. Yüzyıl Seyahat Yazımında Diyarbakır İmgesi

1800'li yıllar, seyyah görünümlü Batılı casus veya misyonerlerin Osmanlı topraklarında yoğun şekilde dolaştıkları yüzyıl olmuştur. Bu sebeple diğer Osmanlı şehirleri gibi Diyarbakır hakkında da en fazla gezi notları bu asra tarihlenir. Seyyahlar, dönemin yazın geleneğine uyarak şehirlerde gördüklerini tarihsel verilerle harmanlayarak sunarlar. Diyarbakır söz konusu olduğunda bu tasvir, genellikle şehrin kuruluşu, Geç Antik Çağ'da Bizans'ın doğu sınırında kritik bir istihkâm kenti olduğu, güçlü duvarlarının IV. asırda imparator II. Constantius (337-361) zamanında takviye edildiği, Sasani kralları II. Şapur ve Kavad eliyle gerçekleşen zorlu kuşatmalara maruz kalması ve İslam egemenliği altına girmesi gibi tarihsel ve kronolojik bilgilerin verilmesiyle başlar (Ainsworth, 1842, s. 292; Badger, 1852, s. 38; Buckingham, 1827, ss. 213, 218-220; Cuinet, 1891, ss. 452-453; Cutts, 1877, ss. 99-100; Fletcher, 1850, s. 76; Fraser, 1842, s. 197; Long, 1856, s. 122; Moltke, 1960, s. 183; Southgate, 1840, s. 294; Ussher, 1865, ss. 361-362).

Diyarbakır'ı Dicle Nehri'nin birkaç mil uzağında hâkim bir tepe üzerinde kurulmuş, korunaklı, kozmopolit ve ticari dinamizme sahip bir yerleşim olarak tanımlayan Batılı seyyahların, kara taştan inşa edilmiş yüksek surlardan sonra dikkatlerini çeken ilk husus, şehrin dört yöne açılan görkemli kapıları olmuş; şehre dâhil olmalarından konaklayacakları mekâna ulaşınca kadar gördükleri harabe görüntüyü, dar ve bakımsız sokakları, klasik ev mimarisini ve fiziki yerleşimi genel hatlarıyla tasvir etmişlerdir (Ainsworth, 1868, s. 520; Badger, 1852, s. 40; Buckingham, 1827, s. 211; L.-C. Chesney, 1850, ss. 14-15; Cuinet, 1891, ss. 457-458; Fletcher, 1850, s. 77; Gabriel, 1940, ss. 92-93; Moltke, 1960, s. 184; Niebuhr, 1778, ss. 400-401; Parry, 1895, s. 38; Petermann, 1865, ss. 29-30; Pollington, 1840, ss. 449-450). Esas gezinin yapıldığı ertesi gün, Batılı seyyahların genellikle en detaylı gözlemlerini kaydettikleri zaman dilimidir. Bu çerçevede kale, camii, kilise, han, çarşı, kervansaray, hamam ve köprü gibi şehrin ana mimarisini biçimlendiren unsurlar ayrıntılı olarak betimlenir.

Şehri gezen Batılı seyyahların, Diyarbakır ile ilgili aceleyle vermeye çalıştıkları hususlardan biri de demografik yapılanmadır. Kentin erken dönemlerden itibaren hatırı sayılır miktarda gayrimüslim nüfusu barındırması, onların bu konudaki iştahlarını anlaşılır kılmaktadır. Bu çerçevede abartılı rakamlar telaffuz edenler bir yana bırakılırsa, bu yüzyılda Diyarbakır'ın farklı etnik ve dini gruplardan müteşekkil ortalama 50 bin kişilik bir nüfusa sahip olduğu tahmin edilebilir (Badger, 1852, ss. 41-44; Barkley, 1891, s. 272; Buckingham, 1827, s. 213; Cuinet,

1891, ss. 453-454; Fraser, 1842, s. 197; Geary, 1878, ss. 209-210; Heude, 1819, s. 234; Kinneir, 1818, s. 554; Krş. Niebuhr, 1778, ss. 400-402; Southgate, 1840, s. 298; Ussher, 1865, s. 365; Ayrıca krş. *A Handbook of Mesopotamia*, 1916, ss. 65-78).

XIX. yüzyılda Diyarbakır'a uğrayan ilk Batılı seyyah, bu bölge üzerinden İran'a seyahat eden Fransız Adrien Dupré (ö. 1831?) olmuştur. Şehre girdiğinde muazzam surların görkemiyle büyülenen Dupré, ilk olarak bu haşmetli yapıları tasvir ederek başlar ve kapıların adlarını sayar. Şehrin merkezinde yer alan Ulu Camii'in ihtişamından bahsettikten sonra şehrin Türk, Ermeni ve Yahudi nüfusundan söz eder. Son olarak şehrin üretim ekonomisini oluşturan mamul ürünler ve bunların bölge pazarındaki kritik önemine değinir (Dupré, 1819, ss. 69-72).

Batılı gezginler arasında Diyarbakır'ın XIX. asırdaki genel durumu hakkında en ayrıntılı bilgileri verenlerden biri kuşkusuz J. S. Buckingham (ö. 1855) olmuştur. 1816 yılında Mardin Kapısı'ndan girdiği Diyarbakır'ı "hâkim tepe üzerinde surlarla çevrili müstahkem ve heybetli bir şehir" olarak tanıtan bu gezgin, şehirde yaklaşık dört saat süren bir gezi gerçekleştirerek camileri, çarşıları ve hamamları gezmiş, sokakları ve dar geçitleri geçerek merak uyandıran binaları detaylı olarak inceleyip betimlemiştir. Buckingham, önceki seyyahların müşahedelerini de kullanarak şehrin coğrafi, mimari, demografik görüntüsünü detaylı şekilde tasvir eder (Buckingham, 1827, ss. 208-222). Ondan sadece bir yıl sonra 1817'de Diyarbakır bir başka Batılı gezgini, William Heude'i (ö. 1825) misafir etmiştir. Şehrin mimari heybeti karşısında derin bir saygı ve hayranlık hissine kapılan Heude, sokaklarda gezinirken "bu şehrin - Konstantinopolis hariç- şimdiye kadar ziyaret ettiği diğer tüm Müslüman şehirlerinden daha iyi inşa edilmiş olduğunu" belirtmekten çekinmez (Heude, 1819, ss. 233-234). Bu ziyaretten yaklaşık 20 yıl sonra 1835'te İngiliz konsolos James Brant (ö. 1861) Diyarbakır'ı ziyaret etmiştir. "Eskiden Asya'nın en gösterişli ve zengin şehirlerinden biriydi" dediği Diyarbakır'ın trajik gerileyişi ve bu çerçevede hâlihazırdaki perişan durumunu tasvir eden bu seyyah, kentten önceki yıllardaki iktisadi ve demografik dinamizminin hızlı şekilde kaybolduğunu, politik istikrarsızlık ve güven bunalımı nedeniyle yaşanmaz, ıssız ve kasvetli bir yerleşim haline geldiğini dile getirmiştir (Brant, 1836, ss. 209-210).

1855'te Diyarbakır'a gelen J. H. Petermann (ö. 1876), daha ziyade şehirdeki gayrimüslim nüfusa ve örgütlenmelerine odaklanmıştır. 1860'ta John Ussher, diğerleri gibi Diyarbakır'ı dikdörtgen bir plana sahip, siyah bazalt taşlarla imar edilmiş yüksek duvarları olan görkemli bir şehir olarak tasvir eder (Ussher, 1865, s. 362). 1878 yılında Grattan Geary (ö. 1900) ise kara renkli surlarından dolayı Diyarbakır'ı karanlık bir şehir olarak betimliyor. Şehirdeki sokak köpeklerinin bile siyah renkte olduğunu yazan bu gezgin, Diyarbakır'ı "gönlü kara bir şehir"

olarak tanımlamıştır (Geary, 1878, s. 209). Aynı yıl Henry C. Barkley (ö. 1903) de Diyarbakır'a gelmiş ve şehrin kasvetli görüntüsüne dair neredeyse aynı şeyleri tekrar etmiştir.

Diyarbakır'ı tüm yönleriyle en detaylı şekilde tasvir eden Batılı gezgin/diplomat, kuşkusuz bu asrın sonlarına doğru kente gelerek gözlemlerde bulunan V. Cuinet (ö. 1896) olmuştur. Onun sunduğu bilgileri önceki seyyahların kayıtlarından daha değerli kılan en önemli husus, bunların çoğunun istatistiki mahiyette olmasıdır. Osmanlı arşiv belgelerinde yer alan verilerle takviye edildiğinden Cuinet'in (1891, ss. 447-460) sadece demografik verileri değil şehrin iktisadi ve ticari görünümüyle ilgili aktarımı da önemli ölçüde sayısaldır.

Seyyahların anlatıları bütünleğinde XIX. yüzyılda Diyarbakır'ın, tarihsel dokusunu muhafaza eden, imparatorluğun etnik ve dini çeşitliliğini içinde barındıran, demografik ve ticari dinamizme sahip çok kültürlü bir yerleşim olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, seyyahların şehrin olumsuz görüntüsüyle ilgili izlenimlerini paylaştıkları da görülür. Bu çerçevede mesela 15 Haziran 1838 günü şehre dâhil olan ve üç gün burada ikamet eden V. Pollington (1840, s. 450), kentin harabe evlerini, bakımsız sokaklarını ve toz bulutlarının taşıdığı hastalıkları aktardıktan sonra “Diyarbakır bana şimdiye kadar gördüğüm en nahoş yer gibi görünüyor” demekten kendini alamamıştır. 1842 yılında J. P. Badger (ö. 1888) ise, kentin olumsuz imajı hakkında bu dönemde halk arasında dillenmiş Arapça bir atasözünü kayda geçmiştir: “Diyarbakır'da kara taşlar, kara köpekler ve kara kalpler vardır”. H. C. Barkley, “ilk görüşte âşık olunacak bir şehir değil” diyerek tasvir ettiği kenti, dar ve kirli sokakları, kasvetli havası, ıssız görüntüsü ve yüksek duvarlarıyla bir “ölüler şehri” olarak betimlerken, şehirdeki salgın hastalıkların yaygınlığına dikkat çeken G. Hepworth (ö. 1902) ise, “Diyarbakır Çıbanı” adıyla meşhur, kötü huylu iz bırakan bir hastalığa sebep olacağı düşüncesiyle şehrin suyundan içmediğini dile getirmiştir (Barkley, 1891, ss. 271-280; Garden, 1867, s. 193; Hepworth, 1898, ss. 278-279; Ayrıca bkz. Badger, 1852, s. 45).

2. XIX. Yüzyılda Diyarbakır'da Ticari Sirkülasyon, Üretim ve İmalat

Fırat ile Dicle arasına yerleşen arazinin tarih boyunca en görünür özelliği tarımsal verimliliği olmuştur. Bu bölgede inkişaf etmiş bir şehir olarak Diyarbakır da zirai istihali takviye eden zengin su kaynakları sayesinde bu potansiyele sahip bir yerleşim olmuştur. Nitekim erken dönemden itibaren çok sayıda gezgin, Diyarbakır ve çevresinde bağ ve bahçeciliğin önemli ölçüde geliştiğini dile getirmişlerdir (Bkz. İbn Havkal, 2010, s. 186; Evliyâ Çelebi, 2010, s. 66; Niebuhr, 1778, s. 402; Tavernier, 2010, s. 287; Yâkut el-Hamevî, 1977, ss. 56-57). Bu izlenimin XIX. yüzyıl seyyahlarının gözlemlerinde daha somut hale geldiği görülür. Gerçekten bu asırda Diyarbakır'a uğrayan birçok seyyahın ilk olarak müşahede ettiği hususlardan birisi, şehrin

surlarıyla Dicle Nehri arasında sistematik bir şekilde kümelenen bağ ve bahçelerdir (Bkz. Barkley, 1891, s. 280; Cuinet, 1891, s. 460; Dupré, 1819, ss. 71-72; Parry, 1895, s. 38; Southgate, 1840, s. 295). Özellikle sur dışında kalan geniş arazide yaygın olarak icra edilen bu bahçecilik faaliyetleri meyve üretiminin artmasına, dolayısıyla kentin ekonomisinde meyve istihali ve ticaretinin önemli bir yer tutmasına vesile olmuştur. J. S. Buckingham ve J. P. Badger bu durumu, “şehirde her çeşit erzak ucuzdur ve meyve bolluğu vardır” şeklindeki sözlerle dile getirmektedir (Badger, 1852, s. 40; Buckingham, 1827, s. 215; Krş. *A Handbook of Mesopotamia*, 1916, ss. 133-134). Vital Cuinet de dut ağaçlarından, meyve bahçelerinden ve tahıl üretiminden söz etmiştir (Cuinet, 1891, s. 460).

Önceki asır seyyahlarının gözlemlediği bağcılık, üzüm ve şarap üretiminin XIX. yüzyılda da devam ettiğinden kuşku duymaya gerek yok. John Ussher (1865, ss. 366-367), geçtiği her yerde lezzetli üzüm sepetlerinin bulunduğunu söylemektedir. Bunun dışında yine seyyahların gözlemlediği dut ağaçlarının yoğunluğu ve ipekli kumaş sirkülasyonu, kentte ipekböcekçiliğinin nispeten dinamik bir sektör olduğuna işaret etmektedir. Nitekim V. Cuinet (1891, s. 460), “büyük çapta ipekböceği üretimi yapılan bu şehrin evlerinde ve banliyölerindeki köylerde büyük ipekböceği fabrikaları bulunmaktadır” demek suretiyle bu keyfiyeti teyit etmektedir.

Tarımsal ürünler arasında Diyarbakır'ın ismiyle özdeşleşmiş en gözde ürünün kavun olduğu anlaşılıyor. Daha XVI. asır ortalarında (1548'de) şehre uğrayan D'Aramon, bu bölgede yenilebilecek en iyi kavunların Diyarbakır'da yetiştiğini belirtir. XVII. yüzyılda Simeon ise, çok diri ve tatlı olduğunu belirttiği bu kavunların Osmanlı hükümdar saraylarına bile transfer edildiğini yazmaktadır (Chesneau, 2012, ss. 58-59; Polonyalı Simeon, 1964, s. 119; Ayrıca bkz. Evliyâ Çelebi, 2010, s. 70; Kâtip Çelebi, 2010, s. 526). İstisnasız bütün XIX. yüzyıl seyyahları da dikkat çekici büyüklükte olduğunu gözlemledikleri bu kavunlardan övgüyle söz etmişlerdir. Seyyah Dupré'ye göre bunlar o kadar büyüktür ki bir at ancak iki tanesini taşıyabilir. Aynı şekilde John Ussher de uzunlamasına ölçüldüğünde çevresi bir metreyi aşanların olduğunu yazmıştır (Badger, 1852, s. 40; Cuinet, 1891, s. 460; Dupré, 1819, s. 72; Southgate, 1840, s. 295; Ussher, 1865, ss. 366-367).

Bağ ve bahçecilik dışında ziraatin de sulama imkânları nispetinde gelişkin olduğu, dolayısıyla hububat ürünlerinin kent ekonomisinde önemli bir yer tuttuğu aynı seyyahların kayıtları üzerinden söylenebilir. Mesela Dupré (1819, s. 72), şehirdeki bol su kaynaklarını ve bahçe tarımını övdükten sonra bu topraklarda buğday, arpa, mercimek, fasulye ve diğer sebzeler, ayrıca pamuk, susam vb. ürünlerin yetiştirildiğini kaydeder. Bu gözlemler, 1856 yılında Garden

tarafından tekrarlanmıştır (Garden, 1867, s. 192; Krş. *A Handbook of Mesopotamia*, 1916, ss. 129-131). Buna karşılık 1892’de Diyarbakır’a gelen V. Cuinet, şehrin neredeyse bütün sokaklarını dolaşan zengin su kaynaklarını övmekle birlikte bu avantajın şehrin iktisadi gelişimi için yeterince verimli kullanılmadığı fikrindedir (Cuinet, 1891, s. 460). Seyyahlar, tarımsal aktivitelerin modernizasyonu hakkında bilgi vermemektedir. Ancak 1916 tarihli *Handbook of Mesopotamia* adlı çalışmada bölge tarımı ile ilgili sunulan bilgiler doğruysa bu dönemde Diyarbekir bölgesindeki tarımsal üretimde çelik saban kullanılmaktadır (*A Handbook of Mesopotamia*, 1916, ss. 128-129).

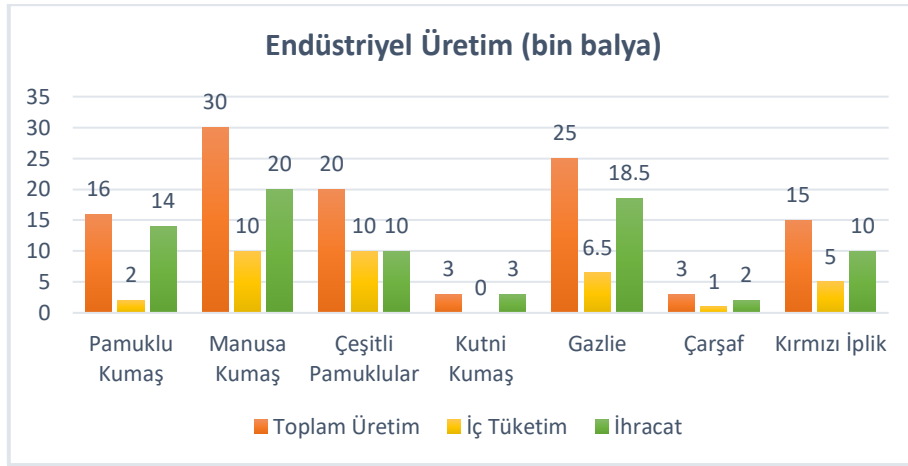
Bir kentin ekonomi çarkını çeviren önemli unsurlardan biri de hayvancılıktır. Diyarbakır’a gelen XIX. asır gezginlerinin gözlemleri genellikle şehrin merkezine odaklandığı için kırsal alanlarda icra edilen hayvancılıkla ilgili gözlemleri detaylı değildir. Bununla birlikte, asrın sonlarında kente uğrayan Vital Cuinet’in sunduğu veriler sayesinde Diyarbekir merkez sancağındaki hayvancılık faaliyetleri ve canlı hayvan sayısı hakkında istatistiki bir tablo oluşturabiliyoruz.

			Toplam	Genel Toplam
Büyükbaş Hayvan	Sığır ve İnek	8.900	12.560	231.272
	Manda	3.660		
Yük Hayvanları	At	-	15.928	
	Eşek	15.426	19.932	
	Katır	4.106		
	Deve	400		
Küçükbaş Hayvan	Koyun	102.400	182.852	
	Keçi	80.452		

Tablo 1: V. Cuinet’in verilerine göre Diyarbakır sancağında hayvancılık (Cuinet, 1891, s. 462)

Şehrin zanaat ve imalat potansiyeline gelince, seyyahların birçoğu zaman zaman hissedilir derecede kendini gösteren politik istikrarsızlık ve ticari gerileme gibi olumsuzluklara rağmen Diyarbakır’da canlı bir üretim organizasyonu olduğunu gözlemlemişlerdir. Nitekim yüzyılın başlarında kenti ilk ziyaret edenlerden Fransız diplomat Dupré’nin dikkatini çeken önemli hususlardan biri şehrin imalat potansiyeli olmuştur. Adı geçen seyyahın gözlemlerine nazaran bölgedeki tüm kervanların geçiş noktası üzerinde bulunan Diyarbakır, pamuklu kumaşların imal edildiği muhtelif dokuma fabrikalarına sahiptir (Dupré, 1819, s. 71). J. S. Buckingham, Diyarbekir’in özellikle ipeklilerinden, pamuklu dokumalarından, deriden yapılmış eşyalarından söz eder ve kentte 1500 kadar dokuma tezgâhının faal olduğunu yazar (Buckingham, 1827, ss.

213-215; Fraser, 1842, s. 198; Göyünç, 1994, s. 468; Parry, 1895, s. 50). 1833 senesinde Türkiye’de bulunan ve *Turkey and Its Resources (Türkiye ve Kaynakları)* adlı kitabı kaleme alan İngiliz diplomat David Urquhart (ö. 1877), bu yıl Halep’e ulaşan kervanlarda ağırlıklı olarak pamuklu ürünlerin bulunduğunu gözlemlemiş, bu çerçevede Diyarbakır’da üretilmiş pamuklu kumaşlar, kırmızı iplik ve keçi yünü gibi ürünlerin bu ticari dolaşımında önemli hammaddeler olduklarını dile getirmiştir (Urquhart, 1833, s. 151). Diyarbakır bölgesinin dokuma endüstrisinde ön plana çıktığı, özellikle ipekli kumaş ve pamuğun yerel sanayinin en önemli hammaddesini oluşturduğu ve 500 kadar dokuma tezgâhında üretilen ihtiyaç fazlası ürünlerin Halep pazarlarında alıcı bulduğuna dair detaylar, XX. yüzyıl başlarında kaleme alınan *Handbook of Mesopotamia* (1916, s. 142) adlı eserde de belirtilmiştir. Dokumacılığın kent ekonomisinde işgal ettiği bu ağırlık, bu sektördeki esnafın diğerlerine kıyasla daha örgütlü ve iktisadi yönden daha güçlü olmasını sağlamış olmalıdır (Bkz. Yılmazçelik, 1995, s. 312).

Grafik 1: V. Cuinet'in verilerine göre Diyarbakır merkez sancağında endüstriyel üretimin dağılımı (Cuinet, 1891, s. 463)

Diyarbakır'ın imalat alanında ön plana çıktığı önemli ürünlerden biri deri imalatı ve ticareti olmuştur. XVII. asırda bu kentte imal ve ihraç edilen oldukça kaliteli marokenlerden bahseden J. B. Tavernier ile Le Gouz'un gözlemleri neredeyse aynı şekliyle 1807 yılında Diyarbakır'da bulunan Dupré tarafından tekrar edilmiştir (Dupré, 1819, s. 71). J. S. Buckingham ise (1827, s. 215) 1816 yılı itibariyle şehirde 300 kadar deri imalathanesi olduğunu yazmaktadır. Tabakhane adı verilen küçük işletmelerde koyun, keçi, manda, sığır, tilki ve samur gibi hayvan derilerinin işlenerek Avrupa pazarlarına ihraç edildiği, bunun dışında özellikle yemeni, pabuç ve mest gibi ayakkabıların imal edilerek iç pazarlara sunulduğu anlaşılmaktadır (*A Handbook of Mesopotamia*, 1916, s. 143).

Yabancı ülkelere ihraç edilemese de kent ekonomisinde önemli bir yer işgal ettiği Batılı seyyahlar tarafından gözlemlenen bir diğer ürün buzdur. 1838'in yaz aylarında şehirde buz ticaretinin canlı olduğunu dile getiren H. Southgate, "yazın bunlar o kadar ucuza satılır ki en fakir kişi bile bunları alıp içeceğine katabilir" demektedir (Southgate, 1840, s. 295). Bu gözlemler, aynı yıl şehre gelen V. Pollington tarafından doğrulanmış; çarşıların çoğunun, yakın dağlardan getirilen ve her sınıftan halkın suyu daha lezzetli hale getirmek için kullandığı buzların satışına ayrıldığını belirtilmiştir (Pollington, 1840, s. 450). Şehirde özellikle yaz aylarında hareketlenen buz ticareti, 1856 senesinde Diyarbakır'da bulunan R. J. Garden'in de gözünden kaçmamıştır. Dahası, bu son gezgine göre hükümet şehirde bu işle iştigal edenleri (buz toplayıcılar) buna zorlamaktadır (Garden, 1867, s. 186; Ayrıca bkz. Özkarslı, 2022, ss. 234-235).

XIX. yüzyılda Diyarbakır, madenî hammaddenin de işlendiği bir merkezdir. Dupré'nin kayıtlarına göre (1819, s. 71), Ergani'de çıkarılan bakır madeni buraya getirilerek işlenmekteydi. 1830'lu yıllarda bölgede bulunan Chesney de (1850, s. 75) Diyarbakır'da altın, gümüş, bakır, kurşun ve diğer değerli maden rezervlerinin zenginliğine dikkat çekmiştir. V. Cuinet ise (1891, s. 464), 1891'de 60 bin okkalık bir bakır ihracatından söz etmektedir (Ayrıca bkz. Fletcher, 1850, s. 73; Urquhart, 1833, s. 177; *A Handbook of Mesopotamia*, 1916, s. 40). Bu elverişli hammadde kaynağı kentte değerli maden işçiliğini tetiklemiş olmalıdır. Zira G. Geary'e göre esnaflar arasında kuyumcular özellikle telkâri alanındaki becerileriyle ön plana çıkmış durumdadırlar. Bununla birlikte aynı gezgine nazaran, bu dönemde Diyarbakırlı kuyumcular el sanatlarına verilen önemin azalmasıyla becerilerini önemli ölçüde kaybetmişlerdir (Geary, 1878, ss. 209, 222). V. Cuinet, Diyarbakır'daki üretim ve imalat mekânları hakkında sayısal veriler sunmuştur. Buna göre Diyarbakır'da 1892 yılı itibarıyla 28 adet fes fabrikası, 9 adet cam fabrikası, 21 tane ipek ve pamuk fabrikası, 30 adet boyahane, 12 tane bakır fabrikası ve 10 tane de çömlek fabrikası bulunmaktadır (Cuinet, 1891, s. 460).

Diyarbakır'ın kent ekonomisini şekillendiren bir diğer önemli başlık ticarettir. Şehrin ticari yollar üzerine yerleşen coğrafi konumu, erken dönemlerde olduğu gibi (Long, 1856, s. 122) modern zamanda da kervan ticaretini canlı ve dinamik kalmaya zorlamıştır. Ayrıca Dicle Nehri'nin kıyısında yerleşik bir şehir olması, XIX. asırda Bağdad, Şattü'l Arab, Musul ve Basra'ya kadar uzanan nehir taşımacılığı sektörünün gelişmesine vesile olmuştur. Özellikle "kelek" adı verilen sallarla insan ve ürün taşımacılığının yaygın olduğu, şehre uğrayan seyyahların gözlemlerinden anlaşılmaktadır (Cuinet, 1891, s. 450; Moltke, 1960, ss. 182-183; Bu konuda detaylı bilgi için Dinç, 2021, ss. 95-133). 1892'de şehirde bulunan V. Cuinet'in

ayrıntılı Diyarbakır tasvirindeki iktisadi unsurlar ayıklandığında Diyarbakır'ın XIX. asrın sonlarında dahi Halep-Basra-Bağdat güzergâhında yoğunlaşan transit ticaretin önemli duraklarından biri olduğu anlaşılmaktadır. Ona göre Diyarbakır, limanlara uzak olmasına ve kaliteli bir yol ağına sahip bulunmamasına rağmen çevre bölge ve ülkelerden muhtelif yönlere götürülen ticari ürünlerin toplandığı önemli merkezlerden biridir (Cuinet, 1891, ss. 452, 460). Çok kısa bir süre sonra (1898'de) Diyarbakır'a gelen F. B. Lynch, şehrin batıda Akdeniz, doğuda Basra Körfezi ve güneyde Dicle arasında önemli bir pozisyonda olduğuna dikkat çekmiştir (Lynch, 1901, c. II, s. 148).

Kentin ticari hinterlandının iç bölgelerde Bağdat, Halep, Musul, Bitlis ve Muş; dış bölgelerde ise Hindistan, İran ve hatta Avrupa'ya ulaştığı söylenebilir (Bkz. Özkarslı, 2022, s. 212; Yılmazçelik, 1995, s. 314). Bu ticari ağın Akdeniz, Karadeniz, Dicle Nehri ve Basra Körfezi üzerinden denizaşırı bir boyuta ulaştığı gezginlerin gözlemleriyle sabitlenmektedir. Nitekim A. Dupré (1819, s. 71), kentte işlenen ürünlerin Kırım'a kadar ihraç edildiğini belirtmiştir. F. Lynch ise (1901, s. 148) Diyarbakır'ın, Dicle üzerinden Musul'a, Akdeniz'den Avrupa'ya, Basra körfezi üzerinden de Asya'ya bağlayan konumunun elverişliliğinden bahsetmiştir. Seyyahların verdikleri bilgiler tasnif edildiğinde en fazla ihracatı yapılan ürünler arasında meyve ve sebzeler, şarap, maroken adı verilen kaliteli deri, tekstil ürünleri, işlenmiş madeni ürünler sayılabilir. Buradan hareketle kent nüfusunun dikkate değer bir kısmının tüccarlardan oluştuğu söylenebilir. Nitekim Hristiyan bir tüccarın evinde konaklayan J. S. Buckingham, 50 bin civarı tahmin ettiği şehir nüfusunun önemli bir kısmını asker, memur, tüccar ve tamircilerden oluştuğunu yazmaktadır (Buckingham, 1827, ss. 208, 213). 1876'da nüfusu 25 bin olarak tahmin eden E. L. Cutts ise (1877, s. 105) Hristiyan azınlık arasında ticaretle iştigal edenlerin bulunduğunu belirtmiştir.

Seyyahların ortak ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla XIX. yüzyılda Diyarbakır'da ticari dolaşımı baltalayan en can alıcı husus, eşkıyalık faaliyetleri, genel asayişsizlik ve politik çatışma ortamı olmuştur. Nitekim 1813'te bölgeye aşına bir diplomat olan J. M. Kinneir, Mardin-Diyarbakır hattı üzerindeki tüm bölgenin Kürt aşiretlerin elinde bulunduğunu, bu yüzden seyahat açısından güvensiz olduğunu yazmaktadır. Aynı şekilde 1835'te J. Brant şehir halkının, yakın çevrede meskûn Kürtlerin yağmaları sebebiyle surlar dışına çıkmaya cesaret edemediğini, Halep ve Bağdad ile ilişkiler kesildiği için ticaretin sekteye uğradığını, böylece şehrin ıssızlaştığını dile getirir. W. F. Ainsworth ise "Mezopotamya'da uzun zamandır nizamı bozan ve ticareti engelleyen bu insanlara boyun eğdirilmesi hususunda herkes endişeliydi" şeklindeki sözleriyle halkın bu konuda oldukça tedirgin olduğunu teyit etmiştir (Ainsworth, 1842, s. 293; Brant,

1836, s. 210; L.-C. Chesney, 1850, s. 15; Fraser, 1842, s. 198; Hormuzd, 1897, ss. 84, 86; Kinneir, 1818, s. 554). Politik gerilimin ticari faaliyete yansımaları, 1838 senesinde H. Southgate'in gözlemleriyle (1840, ss. 294-295) daha somut ifadelerle dile getirilir: "...eskiden Suriye ile doğudaki şehirler, Mardin, Musul ve Bağdat arasındaki kervan trafiği büyük ölçüde buradan geçirdi, ancak çöl üzerinden geçen yollar daha elverişli hale geldiğinden, bu ticaretin avantajlarından çoğunu kaybetti. En zengin tüccarlardan bazıları başka yerlere taşındı ve ticaret önemli ölçüde azaldı". Sadece bir yıl sonra Diyarbakır'a uğrayan Asahel Grant, şehirdeki şiddet ve anarşi dalgasının devam ettiğine şahit olmuştur. Öyle ki Diyarbakır valisi bu kargaşadan önemli ölçüde tedirgin olan halkı teskin etmek ve diğerlerine gözdağı vermek için soygunculuk yapan beş eşkıyayı öldürerek kellelerini çarşılarda teşhir ettirmişti (Grant, 1841, ss. 19-20). 1878 yılında kenti ziyaret eden H. C. Barkley'e nazaran bu yağma faaliyetleri sonucu oluşan güvensizlik ve anarşi ortamı, şehirden ciddi ölçekte göçlere sebep olmuş, bu sebeple kentin nüfusu gözle görülür derecede azalmıştır (Barkley, 1891, s. 280). J. Brant ve ondan iktibasla L. C. Chesney'in kayıtlarına göre, şehirde önceleri 40 bin kişiye baliğ olan aile sayısı bu güvensizlik ortamı sebebiyle 8 bine kadar düşmüştür (Brant, 1836, ss. 209-210; L.-C. Chesney, 1850, s. 15; Özkarslı, 2022, ss. 210-211). Bununla birlikte Batılı seyyahların çoğu, bu dönemde Diyarbakır Paşalığı'na Reşit Paşa'nın atanması sonrası bölgedeki sükûnet ve güvenliğin bir dereceye kadar sağlandığı hususunda hemfikirdir (Ainsworth, 1842, s. 292; Brant, 1836, s. 210; Fraser, 1842, s. 198).

Güvenlik problemi dışında bu asırda devletlerarası pazar rekabeti sebebiyle değişen konjonktürün, bölgedeki iktisadi ve ticari faaliyetler üzerinde negatif bir etkiye neden olduğu söylenebilir. Nitekim G. Geary, Diyarbakır'ın büyük bir ticaret merkezi olduğunu belirttiikten sonra Rusların sundukları cazip imkânlar sebebiyle eskiden İran ile oldukça canlı olan ticari ilişkilerin önemli ölçüde Hazar rotasına kaydığını, bu durumun şehirdeki ticari dinamizmi önemli ölçüde etkilediğini belirtir (Geary, 1878, s. 209). Aynı şekilde şehrin iktisadi dinamikleri hakkında karamsar bir tablo çizen James Brant, eski zamanlarda Diyarbakır'da nüfusun yoğun tarım, imalat ve ticaretin hayli dinamik olduğunu belirttiikten sonra şehre uğradığı yılda (1835 yılı) nüfusun gözle görülür ölçekte azaldığını, önceki asırlarda Bağdat ve Halep ile yoğun olan ticaretin tükenme noktasına ulaştığını, sayısız dokuma tezgâhlarının birkaç yüze düştüğünü, buna bağlı olarak ticaretin önemsizleşip tüccar sayısının azaldığını yazar (Brant, 1836, s. 210). Aynı seyyaha göre bu iktisadi gerilemenin ortadan kaldırılması için iki önemli problemin halledilmesi gerekir. Birincisi şehir ve çevresinde ticareti önemli ölçüde sekteye uğratan yağma faaliyetleri için önlemler alınması ve ikincisi şehrin Bağdat ile olan nehir ticaretinin yeniden

aktif ve dinamik hale getirilmesidir (Brant, 1836, s. 210). Şehrin ticari faaliyetlerindeki istikrarlı gerileyiş, birkaç yıl sonra 1842'de Diyarbakır'a uğrayan J. P. Badger'in de gözünden kaçmamıştır. Ancak bu seyyaha göre, bu olumsuz gidişata rağmen Diyarbakır halen bir ticaret şehridir (Badger, 1852, s. 40).

3. XIX. Yüzyıl Seyyahlarının Gözüyle Diyarbakır'ın İktisadi Mimarisi

Bir kentin ticari ehemmiyeti, burada vücut bulan iktisadi mimarinin inkişafı ve gelişimiyle doğru orantılıdır. Osmanlı hâkimiyeti sonrası Diyarbakır'da girişilen mimari kalkınma teşebbüsü, kentte han ve kervansaray sayısında gözle görülür bir artışa vesile olmuş; bu durum XVII. asırda yolu Diyarbakır'dan geçen yerli ve yabancı gezginler tarafından doğrudan dile getirilmiştir. 1644 senesinde bu güzergâhtan geçen J. B. Tavernier, şehre yakın mevkiye çok sayıda kervansaray bulunduğunu ve bunlarda konaklamanın gerçekten çok ucuz olduğunu, hatta şehrin dışında olanların bu hizmeti ücretsiz yerine getirdiklerini belirtmiştir (Polonyalı Simeon, 1964, s. 98; Tavernier, 2010, s. 288). Aynı şekilde XIX. yüzyıl seyyahlarının çoğu, hareketli bir ticari güzergâh üzerinde olduğu için Diyarbakır'ın gelişkin bir iktisadi mimariye sahip olduğuna dikkat çekmişlerdir. Onlara göre çarşı, han ve kervansaray şeklinde tezahür eden bu mimari yapılarda icra edilen ticari etkinlikler, imalat ve ihracat faaliyetleri, kent ekonomisinin sürekli diri ve dinamik kalmasını sağlamıştır. Bu çerçevede özellikle han ve kervansaraylar tüccarların konakladığı, mal değişimi ve dolaşımını sağladıkları önemli yapılar olarak ön plana çıkarken, çarşılar ürün alışverişinin icra edildiği ticari mekânlar olmuştur.

1816'da şehri etrafıca dolaşan İngiliz seyyah J. S. Buckingham (1827, s. 214), Diyarbakır merkezinde tam 15 kervansaray (han) saymış; asrın sonlarına doğru şehri bir diplomat gözüyle irdeleyen V. Cuinet ise (1891, ss. 459-460), 19 han ve büyük kubbeli bir çarşı bulunduğunu belirtmiştir. Bunlar arasında şehrin en önde gelen hanlarından olan Hasan Paşa Hanı, yapıldığı dönemden itibaren şehre uğrayan yerli veya yabancı birçok seyyahın ilgi ve hayranlığını çeken bir yapı olarak temayüz etmiştir. 1683 yılında Ermeni seyyah Polonyalı Simeon (1964, s. 118), üç katlı olduğunu belirttiği bu hanın mimari ihtişamı ve iktisadi işlevinden övgüyle söz eder (Ayrıca bkz. Göyünç, 1994, ss. 467-468). J. S. Buckingham (1827, ss. 214-215), bu hanın Urfa'daki benzerlerinden daha iyi olduğunu yazmıştır. Seyyahın burayı tanımlarken "alt avlusunda genellikle mısır pazarı kurulur. Bunun etrafında uzanan meydanın içindeki ambarlar genellikle mallarla doludur. Üst galerilerde çeşitli ticaret ve imalatlar yapılıyor" şeklinde sarf ettiği sözler bu han etrafında oluşan yoğun iktisadi faaliyetlere işaret etmektedir. Aynı seyyaha göre, Hasan Paşa Hanı'nda 500 kadar pamuk tezgâhı faal şekilde işlemektedir (Ayrıca bkz.

Ainsworth, 1868, s. 521; Badger, 1852, s. 40; Garden, 1867, s. 188; Göyünç, 1994, s. 468). Diyarbakır hanları, XX. asrın başlarında kente uğrayan Gertrude Bell'in notları arasında oldukça genel ifadelerle yer etmeyi başarmıştır. Adı geçen seyyah, 1 Haziran 1909 Salı günkü notlarında kentteki hanların şehrin genel mimari geleneğine uygun olarak siyah ve beyaz bazalt imar edildiğini yazmakla yetinmiştir (Bell, 1909 <https://gertrudebell.ncl.ac.uk> Erişim: 05-05-2024).

Hasan Paşa Hanı dışında Diyarbakır sur içinde diğer büyük hanlar arasında Deliller Hanı, Çifte Han ve Sülüklü Han gibi yapılar da Osmanlı dönemi eserleri olup XIX. asır gezginlerinin eserlerinde ismen ya da kısa tasvirlerle yer etmiştir (Buckingham, 1827, s. 214; Göyünç, 1994, s. 467; Hanların mimari ve estetik özellikleri hakkında bkz. Yeşilbaş, 2015, ss. 880-892). Klasik dönem Osmanlı hanları konaklama, ticaret ve istif gibi amaçlara matuf inşa edilmiş; bu ideal, Diyarbakır han mimarisinde de baskın nitelik olarak kendini göstermiştir. Genellikle iki katlı inşa edilen hanlar, alt katlarında ahırlar dışında avluya bakan depo odaları ile yüzü dış tarafa bakan ve yapıyı çarşıyla bütünleştiren muhtelif dükkânlardan oluşmaktadır (Yeşilbaş, 2015, s. 884).

İktisadi mimarinin bir diğer önemli unsuru çarşılardır. XIX. yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır'da 13 çarşının bulunduğu ve bunların genellikle ticareti yapılan malzemenin adıyla (Kılıççılar Çarşısı, İplik Çarşısı, Palancılar Çarşısı, Meyveciler Çarşısı, Kitapçılar Çarşısı vs.) isimlendirildiği anlaşılmaktadır (Bkz. Yılmazçelik, 1995, ss. 378-379). J. S. Buckingham, J. Ussher, W. Heude ve G. Geary gibi seyyahlar şehrin çarşılarını bizzat dolaşmış, bazalt taştan mamul Roma-İslam mimarisi karışımı, kalabalık, hareketli, geniş ve iyi donanımlı olduklarını not etmişlerdir (Buckingham, 1827, ss. 208-210, 217; Geary, 1878, s. 209; Heude, 1819, ss. 233-234; Ussher, 1865, s. 365). Çarşılarla ilgili gözlemlerini aktaran Buckingham (1827, s. 215) bu yapıların mimari ve estetik özellikleri hakkında şu notları düşmektedir: “Çarşılar, Türkiye'nin büyük şehirlerinde olduğu gibi düzenli şekilde yerleştirilmemiş ya da iyi bir şekilde kapatılmamıştır. Dar, genellikle eğri büğrü ve çoğunlukla ahşap çatılıdırlar. Bununla birlikte, burada talep edilen her türlü mal iyi bir şekilde tedarik edilir ve normal iş saatlerinde (çarşılar) insanlarla dolup taşar”. 1840'lı yıllarda kenti gezen J. B Fraser ise (1842, s. 197) Diyarbakır'da iyi ikmal edilmiş fakat kaba görüntüye sahip çok sayıda çarşı bulunduğunu yazmıştır.

1897 yılında Lord Warkworth, Mardin Kapısı tarafından şehre girdiğinde birkaç yıl önce gerçekleşen olaylar sırasında çıkan yangınla zarar gören fakat sonradan yeniden inşa edilip genişletildiğini söylediği çarşıların içinden geçmişti (Warkworth, 1898, s. 233; Özkarslı, 2022,

s. 217). 1 Kasım 1895'te gerçekleşen ve Ermeni olayları adıyla bilinen hadiseler sırasında meydana gelen yangında çarşı, imalathane, atölye ve dükkânların yandığı ve kentin iktisadi mimarisinin büyük ölçüde zarar gördüğü dönemin arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır (Geniş bilgi için bkz. Bozan, 2014, ss. 327-360). Bu hadise, Amid'de yeni bir çarşıya duyulan ihtiyacı gündeme getirmiş olmalı ki 1900 yıllarında şehrin valisi Hâlid Bey'in, Büyük Çarşı adıyla bir yapı inşa ettirdiği görülmektedir (Bell, 1909 <https://gertrudebell.ncl.ac.uk> Erişim: 05-05-2024; Göyünç, 1994, s. 468; Yılmazçelik, 1995, ss. 94-98).

SONUÇ

İktisadi dinamiklerini, tarihsel kökleri ve coğrafi pozisyonundan alan Diyarbakır kenti, XIX. yüzyılda çok sayıda gezgin, diplomat veya misyoner tarafından ziyaret edilmiş; şehrin başta mimari olmak üzere sosyal, demografik ve ekonomik yapılanması hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir. Adı geçen asır, aynı zamanda Batılı devletlerin doğu coğrafyasında pazar ve sömürge arayışlarının arttığı bir döneme denk düştüğünden bölgeye gelen seyyahların notlarında ekonomik unsurlar daha ağırlıklı şekilde yer eder. Dahası, Osmanlı sınırları içinde yer alan Diyarbakır eyaletinin İran ve Hindistan üzerinden doğuya açılan yollar üzerindeki coğrafi konumu, Batılı seyyahları doğal ve zorunlu bir güzergâh olarak bu bölgeye sürüklemiştir. Seyyahlar dışında bu dönemde muhtelif Batılı devletler adına görev yürüten diplomatlar (konsolos, elçi, asker vs.) ya da bizzat Osmanlı bünyesinde görev yapan yabancı bürokratlar da kenti çeşitli vesilelerle ziyaret etmişler ve gözlemlerini kayda geçirmişlerdir.

Seyyahların, şehrin iktisadiyatı hakkında verdikleri bilgiler bütünlendiğinde XIX. asırda Diyarbakır sancağının kendi içinde canlı ve üretken bir ekonomik yapıya sahip olduğu, konumu itibariyle Hindistan, İran, Bağdat, Basra, Musul ve Halep güzergâhlarından Avrupa'ya ulaşan ticari şebekeye dâhil olduğu, başta dokuma ve tekstil olmak üzere deri, maden ve meyve gibi ürünlerin denizaşırı ülkelere kadar ihraç edildiği anlaşılmaktadır. Buna karşılık bu yüzyılda ekonomik işleyiş ve ticari akışın tamamen sorunsuz olmadığı aynı seyyahların ortak söyleminden anlaşılmaktadır. Buna göre XIX. asırda Diyarbakır'ın diğer bütün Mezopotamya şehirleri gibi karşı karşıya kaldığı politik gerilim, asırlar boyu şehrin en önemli iktisadi dinamiği olan ticarete ağır bir darbe vurmuş; muhtelif aşiretlerin isyanı ve eşkıyalık faaliyetleriyle derinleşen güvensizlik ortamı da özellikle ticari etkinliklerde hissedilir derecede kendini göstermiştir.

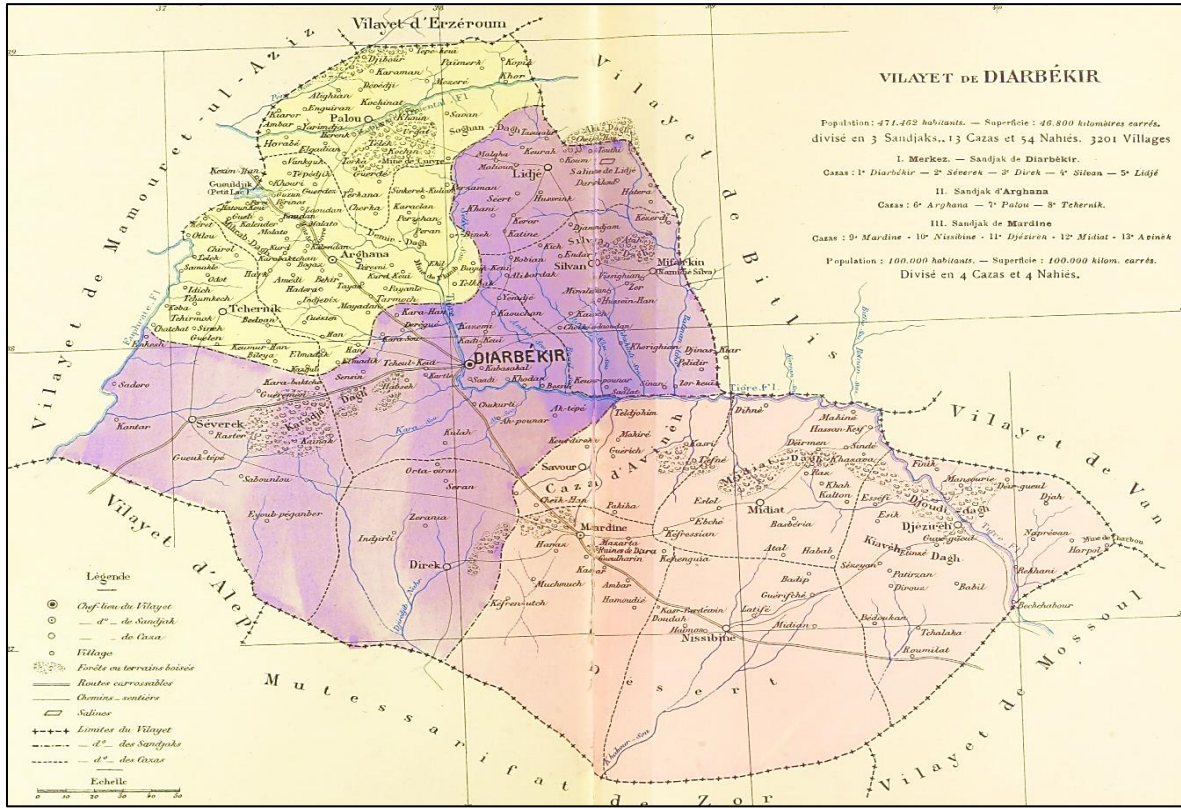
KAYNAKÇA

- A handbook of mesopotamia: prepared on behalf of the admiralty and the war office: C. I.* (1916). The Division.
- Ainsworth, W. F. (1842). *Travels and researches in asia minor, mesopotamia, chaldaea and armenia.* John W. Parker.
- Ainsworth, W. F. (1868). Report of a journey from bagdad to constantinople via kurdistan (1837). İçinde F. R. Chesney, *Narrative of the euphrates expedition 1835, 1836 and 1837* (ss. 492-541). Longmans, Green, and co.
- Ammianus Marcellinus. (2020). *Roma tarihi* (Çev. S. Özgüler,). Historia Kitap.
- Badger, G. P. (1852). *The nestorians and their rituals with the narrative of a mission to mesopotamia and coordistan in 1842-44.* London: Joseph Masters.
- Barkley, H. C. (1891). *A ride through asia minor and armenia: giving a sketch of the characters, manners, and customs of both the mussulman and christian inhabitants.* Murray.
- Bell, G. (1909, Haziran 1). <https://gertrudebell.ncl.ac.uk>.
- Bozan, O. (2014). 1895 Diyarbakır yangını ve sonuçları. *Dicle üniversitesi ilahiyat fakültesi dergisi*, XVI(2), 327-360.
- Brant, J. (1836). Journey through a part of armenia and asia minor in the year 1835. *The journal of the royal geographical society of london*, 6, 187-223.
- Buckingham, J. S. (1827). *Travels in mesopotamia.* H. Colburn.
- Chesneau, J. (2012). *D'Aramon seyahatnamesi kanuni devrinde istanbul-anadolu mezopotamya* (Çev. I. Erverdi,). Dergah Yayınları.
- Chesney, F. R. (1868). *Narrative of the euphrates expedition carried on by order of the british government during the years 1835,1836 and 1837.* Longmans, Green, and co.
- Chesney, L.-C. (1850). *The expedition for the survey of the rivers euphrates and tigris: C. I.* Longman, Brown, Green and Longmans.
- Cuinet, V. (1891). *La turquie d'asie: géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'asie-mineure: C. II.* E. Leroux.
- Cutts, E. L. (1877). *Christians under the crescent in asia.* Society for Promoting Christian Knowledge.
- Dinç, F. (2021). Osmanlı diyarbakır'ında kelekçilerin örgütlenme yapısı ve ilişki ağları. *Belleten*, 85(302), 95-131.
- Dupré, A. (1819). *Voyage en perse: fait dans les années 1807, 1808 et 1809, en traversant la natolie et la mésopotamie.* J.G. Dentu.
- Evliyâ Çelebi. (2010). *Günümüz türkçesiyle evliyâ çelebi seyahatnâmesi: C. IV/I* (S. A. Kahraman, Ed.). YKY Yayınevi.

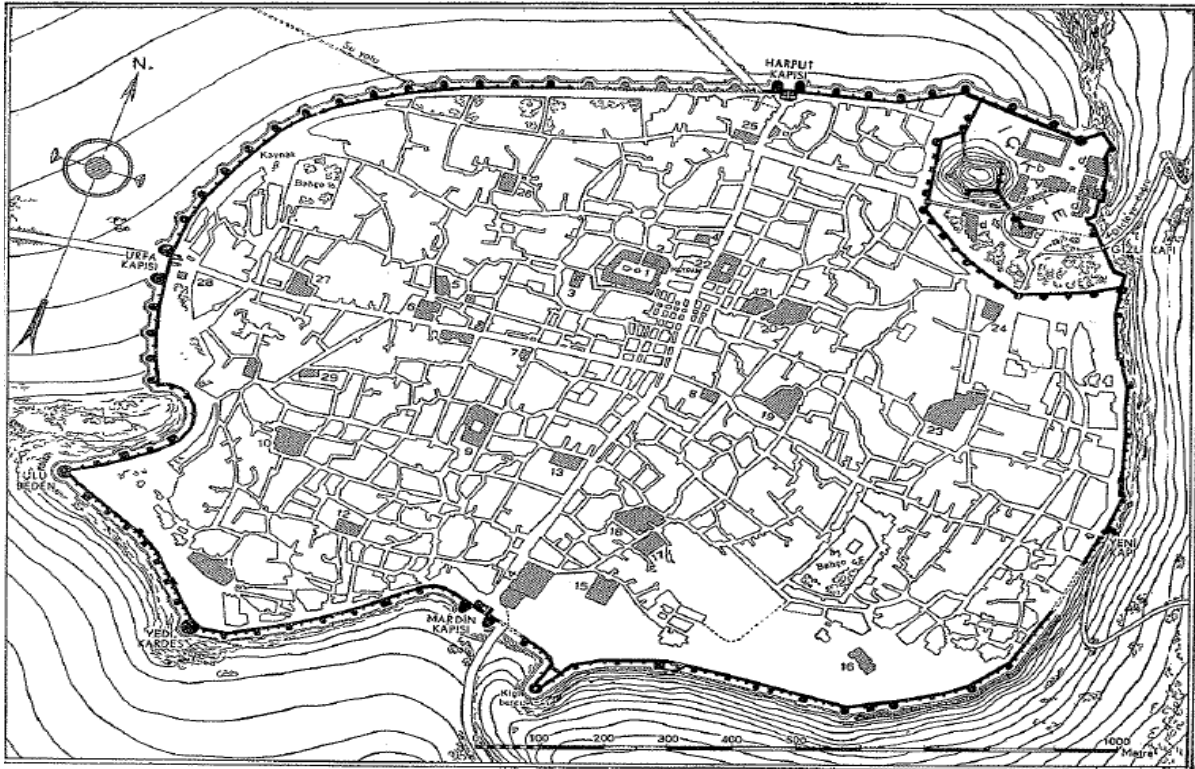
- Fletcher. (1850). *Notes from nineveh: and travels in mesopotamia, assyria and syria*. Lea & Blanchard.
- Fraser, J. B. (1842). *Mesopotamia and assyria, from the earliest ages to the present time with illustration of their natural history*. Oliver and Boyd.
- Gabriel, A. (1940). *Voyages archéologiques dans la turquie orientale*. E. de Boccard.
- Garden, R. J. (1867). Description of diarbekr. *The journal of the royal geographical society of london*, 37, 182-193.
- Geary, G. (1878). *Through asiatic turkey: narrative of a journey from bombay to the bosporus*. Sampson Low, Marston, Searle and Rivington.
- Gouz, F. de L. B.-L. (1657). *Les voyages et observations du sieur de la boullaye*. Nicolas Oudot.
- Göyünç, N. (1994). Diyarbakir. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 9, ss. 464-469). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Grant, A. (1841). *The nestorians: or the lost tribes: containing evidence of their identity; an account of their manners, customs, and ceremonies; together with sketches of travel in ancient assyria, armenia, media, and mesopotamia; and illustrations of scripture prophecy*. J. Murray.
- Hamd-allah Mustawfi. (1919). *The geographical part of the nuzhat-al-qulub*. E. J. Brill.
- Hepworth, G. H. (George H. (1898). *Through armenia on horseback*. E. P. Dutton.
- Heude, W. (1819). *A voyage up the persian gulf, and a journey overland from india to england in 1817*. Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown.
- Hormuzd, R. (1897). *Asshur and the land of nimrod*. Eston & Mains.
- İbn Havkal. (2010). *10. asırda islam coğrafyası*. Yeditepe Yayınevi.
- İbn Hurdazbih. (2008). *Yollar ve ülkeler kitabı* (Çev. M. Ağarı,). Kitabevi Yayınları.
- Kâtip Çelebi. (2010). *Cihannüma*. İBB Kültür Yayınları.
- Kinneir, J. M. (1818). *Journey through asia minor, armenia, and koordistan, in the years 1813 and 1814*. John Murray.
- Long, G. (1856). *Dictionary of greek and roman geography: C. I* (W. Smith, Ed.). Walton and Maberly.
- Lynch, H. F. B. (1901). *Armenia, travels and studies*. Longmans, Green, and co.
- Moltke, H. von. (1960). *Türkiye'deki durum ve olaylar üzerine mektuplar (1835-1839)* (Çev. H. Örs,). TTK Yayınevi.
- Mukaddesi. (2015). *İslam coğrafyası (ahsenü't-tekasim)* (Çev. Ahsen Batur,). Selenge.
- Niebuhr, C. (1778). *Reisebeschreibung nach arabien und andern umliegenden ländern: C. II*. Möller.
- Özkarslı, F. (2022). *19. yüzyılda ingiliz ve amerikalı seyyahların diyarbakir izlenimleri*. (YÖK Tez Merkezi, Doktora) Mardin Artuklu Üniveristesi.

- Parry, O. H. (1895). *Six months in a syrian monastery*. Horace Cox.
- Petermann, J. H. (1865). *Reisen im orient*. Veit.
- Pollington, V. (1840). Notes on a journey from erz-rúm, by músh, diyár-bekr, and bíreh-jik, to aleppo, in june, 1838. *The journal of the royal geographical society of london*, X, 445-454.
- Polonyalı Simeon. (1964). *Polonyalı simeon'un seyahatnâmesi 1608-1619* (Çev. H. Andreasyan,). İstanbul Üniversitesi.
- Southgate, H. (1840). *Narrative of a tour through armenia, kurdistan, persia and mesopotamia*. Tilt and Bogue.
- Tavernier, J.-B. (2010). *Tavernier seyahatnamesi* (Çev. T. Tunçdoğan,). Kitap Yayınevi.
- Urquhart, D. (1833). *Turkey and its resources*. Saunders and Otley.
- Ussher, J. (1865). *A journey from london to persepolis: including wanderings in daghestan, georgia, armenia, kurdistan, mesopotamia, and persia*. Hurst and Blackett.
- Warkworth, Lord. (1898). *Notes from a asiatic turkey*. Edward Arnold.
- Yâkut el-Hamevî. (1977). *Mucemü'l buldan: C. I. Darü's Sader*.
- Yeşilbaş, E. (2015). Diyarbakır'da osmanlı dönemi şehir-içi hanları üzerine değerlendirme. *Bellekten*, 79(286), 877-900.
- Yılmazçelik, İ. (1995). *XIX. yüzyılın ilk yarısında diyarbakır (1790-1840)*. Türk Tarih Kurumu.

EKLER

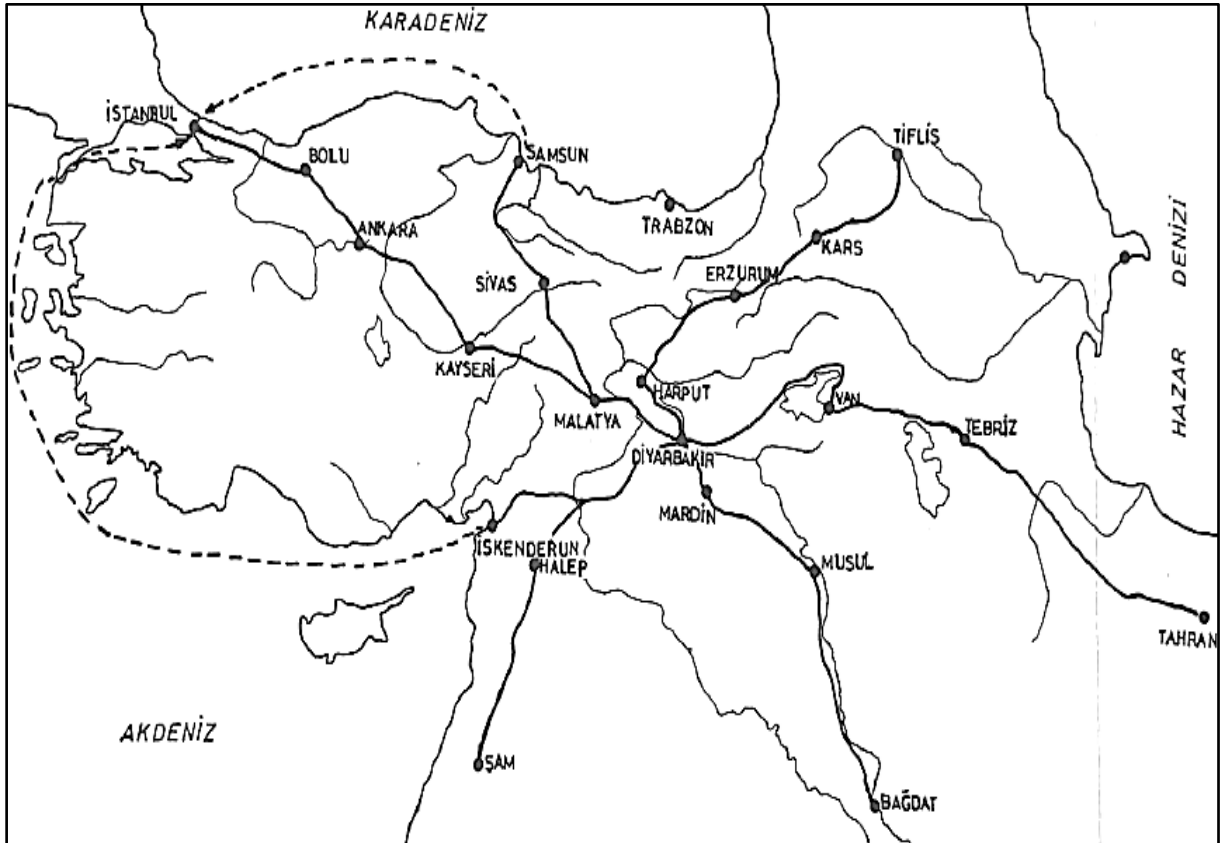
Görsel 1: XIX. asır sonlarında Diyarbekir vilayet sınırları (Cuinet, 1891, s. 407)

Görsel 2: Albert Gabriel tarafından 1932'de çizilen Diyarbakir şehir planı (Gabriel, 1940, s. 92)

Görsel 3: XIX. asırda Diyarbakır önünde kervan ticareti (F. R. Chesney, 1868, s. 186)

Görsel 4: XIX. asırda Diyarbakır'ın Anadolu ticaret güzergâhındaki konumu (Yılmazçelik, 1995 Ek: I/A)

Görsel 5: Gertrude Bell'in objektifinden Diyarbakır'ın genel görünümü (Bell, 1909
<https://gertrudebell.ncl.ac.uk> Erişim 05-05-2024)